

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

شهر اسلامی

از اندیشه تا ظهور

مؤلف:

دکتر محمد نقیزاده

(عضو هیئت علمی دانشکده هنر و معماری،
واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی)

سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی

۱۳۹۶

سشناسه	: نقی‌زاده، محمد، ۱۳۳۱-
عنوان و نام پدیدآور	: شهراسلامی: از اندیشه تا ظهور/ مولف محمد نقی‌زاده.
مشخصات نشر	: تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهري	: ۳۹۴ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۴۶۰-۰۸۵-۹
وضعيت فهرست نويسى	: فیا
يادداشت	: کتابنامه:ص. ۳۷۵.
موضوع	: شهرسازی- جنبه‌های مذهبی- اسلام
موضوع	: City planning- Religious aspects- Islam
شناسه افزووه	: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی
رددبندی کنکره	: BP۲۳۲/۸۲۲/۷۳ ش. ۱۳۹۶
رددبندی دیوبی	: ۲۹۷/۴۸۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۹۲۵۱۵۱

شهر اسلامی

از اندیشه تا ظهور

مؤلف: محمد نقی‌زاده

ناشر: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی

چاپ: اول- ۱۳۹۶

شماره: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۲۵۵۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۶۰-۰۸۵-۹

این اثر، مشمول قانون حمایت مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ است. هر کسی تمام یا قسمی از این اثر را بدون اجازه مؤلف (ناشر) نشر یا پخش یا عرضه نماید مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

سازمان انتشارات

نشانی سازمان انتشارات: تهران - خیابان انقلاب اسلامی - خیابان فخر رازی - خیابان شهدای ژاندارمری - پلاک ۷۲ ، تلفن: ۶۶۹۵۲۹۴۸
مرکز پخش:

خیابان انقلاب - بین فلسطین و چهارراه ولی‌عصر - جنب مؤسسه نمایشگاه‌های فرهنگی ایران - تلفن: ۶۶۴۸۷۶۲۵ - پایگاه اطلاع‌رسانی: www.Jdbookfair.com پست الکترونیک: info@isba.ir فروشگاه اینترنتی: www.isba.ir

تقدیم به:

او:

که بی هیچ شگی، روزی (که ان شاء الله دور نباشد) خواهد آمد و به انسان‌ها خواهد آموخت تا چگونه مبانی نظری ساختن شهرهای مطلوب و انسانی و مناسب زندگی خویش را با بهره‌گیری از آموزه‌های وحیانی استنتاج کند، و چگونه مکان مطلوب زندگی خویش را طراحی و برنامهریزی و مدیریت کنند؛ و خود بهترین نمونه‌اش را خواهد ساخت.

ز در درآ و شبستان ما منور کن
هوای مجلس روحانیان معطر کن

تقدیر و تشکر

عالی‌ترین و خاضع‌انه‌ترین مراتب حمد و سپاس و شکر خویش را به آستان حضرت احديت تقديم مى دارد که اجازه و امكان شکرگزاری را به بندگانش داد؛ و با تشکر و سپاس به پيشگاه بهترین بندۀ او حضرت محمد ص که بندگی خداوند سبحان را به انسان‌ها آموخت، اولاد آدمؑ را به انسانیت‌شان متذکر شد و شیوه انسانی زیستن را به آنان آموخت؛ که طبیعتاً، شناخت شیوه زیست، شناخت فضای مناسب آن شیوه زیست را نیز در پی خواهد داشت.

بر خویش واجب می‌دانم که از بزرگوارانی که در نگارش و اتمام این کتاب یاور و راهنمایم بوده‌اند تشکر و قدردانی نمایم.

ابتدا صمیمانه‌ترین سپاس‌های خویش را به همسر دانشمندم تقديم می‌دارم، که در طول نگارش کتاب از راهنمایی‌های عالیانه‌اش دریغ نکرد.

همچنین از آقایان و خانم‌ها: محمدعلی و عالیه نقی‌زاده، احسان اصلانی، علیرضا دهقانی اشکذری و ایمان اسپرغم که با در اختیار قرار دادن برخی تصاویر یا در تهیّه مدارک و تصاویر یاور نگارنده شدند کمال تشکر و امتنان را دارم.

تشکر و قدردانی ویژه‌ای نیز دارم از سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی و بخصوص از جناب آقای دکتر شریفی معاون محترم انتشارات سازمان که اهتمامی خاص در انتشار متون مورد نیاز جامعه علمی کشور و دانشجویان دارند.

فهرست مطالب

۹.....	اشاره
۹	۱. تذکرات اساسی
۱۴	۲. انگیزه نگارش کتاب
۱۵	۳. زمینه‌ها، عناصر و اجزاء و فضاهای شهر
۱۷	۴. موضوعات مطالعه در باره هر فضا و عنصر شهر
۱۹.....	فصل اول: مقدمات
۲۰	۱. علوم مرتبط با شهر و شهرسازی
۲۱	۲. روش بهره‌گیری از متون اسلامی و موضوعات قابل پی‌جویی در آنها
۲۱	۳. اجمالی در باره تعاریف رایج از شهر اسلامی
۲۹.....	فصل دوم: محیط زیست و طبیعت
۳۰	۱. مبانی تعاریف و تعاریف
۳۱.....	الف. ریشه و مبنای تعاریف (جهان‌بینی و فرهنگ)
۳۵.....	ب. تعاریف
۳۸.....	ج. لزوم ارتباط با طبیعت
۳۹.....	۲. طبقه‌بندی اجزاء طبیعت
۴۱	۳. مصادیقی در باره محیط زیست و طبیعت در متون
۴۲.....	الف. حفاظت از طبیعت و رعایت حقوق آن در آموزه‌های اسلامی
۴۴.....	ب. رابطه انسان با طبیعت
۴۶.....	ج. مفاهیم مرتبط با معنا و معنویت طبیعت
۵۳	۴. سابقه موضوع در شهرهای دوره اسلامی

۵. اجمالی در باره وضعیت جاری طبیعت در شهرهای مسلمانان	۶۰
۶. چه باید کرد؟	۶۵
فصل سوم: "شهر" و "شهر اسلامی"	۶۹
۱. تعاریف رایج از شهر	۷۰
۲. شهرنشینی و تمدن	۷۱
۳. ارکان و عوامل شکل دهنده شهر	۷۵
۴. تعریف مختار از شهر	۷۶
الف. سیطره قانون	۷۶
ب. علم‌گرایی	۷۷
ج. عقل‌مداری	۷۸
۵. اسلام و شهر	۷۸
۶. اسلام و اصلی‌ترین ویژگی‌های شهر مطلوب	۸۰
۷. واژه‌های متراffد شهر در متون	۸۳
۸. مختصری در باره تعریف شهر اسلامی	۸۵
۹. اجمالی در باره شهرهای دوران اسلامی	۸۷
۱۰. شهرهای مسلمانان در دوران معاصر و ویژگی‌های حاکم بر آنها	۹۰
الف. غفلت از معنویت و تکیه بر مادیّت	۹۱
ب. توجه به کمیّت و غفلت از کیفیّت	۹۲
ج. غفلت از نیازهای سه‌گانه انسان	۹۲
د. تکرار الگوهای بیگانه و غیربومی	۹۲

۹۳.....	ه. فردگرایی .....
۹۳.....	و. از خود بیگانگی .....
۹۵.....	ز. بی‌ هویتی و بحران هویت .....
۹۷.....	ح. تبلیغات و تحریکات .....
۹۸.....	ط. تکیه بر کالبد و تکنیک به جای تکیه بر مبانی .....
۹۹.....	ی. سایر موضوعات .....
۹۹.....	۱۱. در خاتمه .....
۱۰۱.....	فصل چهارم: محله در شهر اسلامی
۱۰۳.....	۱. محله در متون .....
۱۰۵.....	۲. محله در شهرهای تاریخی .....
۱۰۸.....	الف. اجزاء محله .....
۱۱۰.....	ب. اندازه محله .....
۱۱۱.....	ج. حدود و سازمان فضایی محلات .....
۱۱۶.....	د. ساکنین محله (قابل تسری به اهل شهر) .....
۱۱۹.....	ه. روابط اجتماعی و مبانی وحدت جامعه و مشارکت عمومی .....
۱۲۱.....	و. هویت محلات .....
۱۲۲.....	۳. ویژگی‌های اصلی محلات تاریخی .....
۱۲۲.....	الف. ویژگی‌های اجتماعی محله‌ها .....
۱۲۳.....	ب. ویژگی‌های کالبدی محله‌ها .....
۱۲۵.....	۴. اجمالی از وضعیت امروز .....

۱۲۸.....	۵. برخی توصیه‌ها
۱۳۱.....	فصل پنجم: اماکن مذهبی
۱۳۲.....	۱. مساجد.....
۱۳۲.....	الف. مسجد و تعالیم اسلامی.....
۱۳۳.....	ب. مساجد در شهرهای دوران اسلامی.....
۱۳۴.....	ج. اجمالی از وضعیت حاضر.....
۱۳۴.....	د. برخی پیشنهادات.....
۱۳۵.....	۲. زیارتگاه‌ها.....
۱۴۰.....	۳. سایر اماکن مذهبی.....
۱۴۸.....	۴. معابد سایر ادیان.....
۱۵۲.....	۵. اماکن مذهبی در شهرهای معاصر.....
۱۵۴.....	۶. توصیه‌ها و پیشنهادات.....
۱۵۹.....	فصل ششم: مسکن (منزل، خانه) .....
۱۶۰.....	۱. ریشه‌یابی برخی از ویژگی‌های اصلی مسکن در متون.....
۱۷۰.....	۲. مساکن (منازل) در شهرهای دوران اسلامی.....
۱۷۷.....	۳. وضعیت امروز.....
۱۸۵.....	۴. توصیه‌ها و پیشنهادات.....
۱۸۷.....	فصل هفتم: شبکه معابر و دسترسی‌ها .....
۱۸۸.....	۱. اجمالی در باره "راه" با بهره‌گیری از متون.....
۱۹۳.....	۲. تجارب و مصادیق تاریخی شبکه ارتباطی در شهرهای دوران اسلامی.....

الف. گذرهای اصلی	۱۹۸
ب. گذرهای محله‌ای	۱۹۸
ج. کوچه‌ها و بین‌بست‌ها	۱۹۹
د. میدان‌ها و میدانچه‌ها	۱۹۹
ه. سباطه‌ها و مسیرهای سرپوشیده	۲۰۰
و. چهارسوها	۲۰۱
ز. بازارها	۲۰۱
ط. جلوخان‌ها	۲۰۲
ی. دروازه‌ها	۲۰۳
ک. نشانه‌ها	۲۰۴
ل. کیفیت	۲۰۴
۳. اجمالی از وضعیت امروز	۲۰۵
۴. برخی نکات پیشنهادی	۲۱۲
فصل هشتم: فضای کار (تجارت، صنعت، خدمات)	۲۱۵
۱. برخی از ویژگی‌های اصلی و مبانی بازار اسلامی در متون	۲۱۶
۲. تجارب و مصادیق تاریخی بازارهای شهرهای مسلمین	۲۲۲
۳. اجمالی از وضع حاضر	۲۳۲
۴. در خاتمه	۲۳۶
فصل نهم: عناصر و فضاهای آموزشی	۲۳۷
۱. مبانی رابطه اندیشه و تعلیم	۲۳۷

۲. تجارب، جلوه‌ها و فضاهای آموزش در شهرهای مسلمانان	۲۴۷
۳. نکاتی در باب آموزش در دوران معاصر	۲۵۶
۴. در خاتمه	۲۵۷
فصل دهم: فضاهای گذران اوقات فراغت: تفریح و ورزش	۲۶۱
۱. ورزش و تفریح در متون اسلامی	۲۶۳
الف. انواع ورزش	۲۷۲
ب. سفر و مسافرت	۲۷۳
۲. ورزش و تفریح و فضاهای مرتبط در شهرهای تاریخی	۲۷۶
۳. اجمالی از وضعیت حاضر	۲۸۰
۴. توصیه‌هایی برای گذران اوقات فراغت	۲۸۲
فصل یازدهم: عناصر عمومی و عام المنفعه	۲۸۵
۱. مبانی موضوع در متون	۲۸۶
۲. برخی از تجربه‌های دوران اسلامی	۲۸۸
الف. معرفی اجمالی یک نمونه: رباع رسیدی	۲۹۱
ب. بیمارستان‌ها	۲۹۴
ج. حمام‌ها	۲۹۵
د. مسافرخانه‌ها و خدمات به مسافران	۲۹۶
ه. بیت‌الحسین و نوانخانه	۳۰۱
۳. اجمالی از دوران معاصر	۳۰۳
۴. توصیه‌ها و پیشنهادات	۳۰۵

فصل دوازدهم: مصالح، فرم‌ها و اجرا	۳۰۷
۱. تأملی در متون	۳۰۸
۲. مصادیق تاریخی	۳۰۹
الف. مصالح	۳۰۹
ب. اجرا	۳۱۲
ج. فرم‌ها و آشکال	۳۱۳
۳. اجمالی از وضع امروز	۳۱۷
۴. برخی توصیه‌ها	۳۲۳
فصل سیزدهم: فضاهای شهری و عمومی	۳۲۵
۱. متون اسلامی و فضاهای شهری	۳۲۶
۲. در شهرهای دوره اسلامی	۳۲۶
الف. میدان‌ها	۳۲۷
ب. گذرها و معابر	۳۲۹
ج. جلوخان‌ها و پیشگاهها	۳۳۰
د. مساجد	۳۳۲
ه. تکایا و حسینیه‌ها	۳۳۳
و. بازارهای	۳۳۳
ز. زیارتگاه‌ها	۳۳۵
ح. قبرستان‌ها	۳۳۸
ط. مراکز محلات (میدانچه‌ها، چهارسوها، سباطها)	۳۴۰

۳۴۰	ی. ورزشگاهها
۳۴۳	ک. حمامها
۳۴۳	ل. کاروان سراهای
۳۴۳	م. چهارسوزها
۳۴۵	ن. کوچه باغها
۳۴۶	ص. مدارس
۳۴۷	ع. عملکردهای موقتی
۳۴۸	۲. وضعیت حاضر.
۳۵۰	۴. برخی نکات
۳۵۱	فصل چهاردهم: سامانه مدیریتی
۳۵۲	۱. اهمیت انسان و ارتباطات انسانی در شهر و مدیریت آن
۳۵۵	۲. ریشه یابی مدیریت شهری در متون اسلامی
۳۵۷	۳. شهرهای دوران اسلامی
۳۵۹	۴. دنیای معاصر
۳۶۷	۵. در خاتمه
۳۶۹	در خاتمه
۳۷۵	مراجع

اشاره

پس از اسلام ستون‌هایی است که پایه آنها را خداوند در حق کار گذارده است، و نشانه‌ای که روندگان به آن راه می‌جویند، و علامت‌هایی که به آنها راه‌ها یافته می‌شود.

(نهج البلاغه، خ ۱۸۸، ص ۶۴)

در این مجال به چند نکته مهم که مطالعه فصول کتاب و موضوعات مطرح در آن را تسهیل می‌کنند اشاره می‌شود. ابتدا چند تذکر اساسی ذکر می‌شود:

ذکر تمایز اصلی "شهر آرمانی اسلام" و "شهر اسلامی" و نکاتی در باب شهر اسلامی اولین تذکری است که به آن اشاره می‌شود. موضوع بعدی است؛ پس از آن انگیزه نگارش کتاب توضیح می‌شود؛ و در ادامه "زمینه‌ها، عناصر و اجزاء و فضاهای شهر" که در واقع، فصول اصلی هستند به اجمال معرفی می‌شوند؛ و بالاخره، تحت عنوان "موضوعات مطالعه در باره هر "زمینه یا عنصر شهری" به موضوعاتی اشاره می‌شود که در باره هر یک از عناصر و اجزاء شهر مورد بحث و بررسی قرار خواهند گرفت.

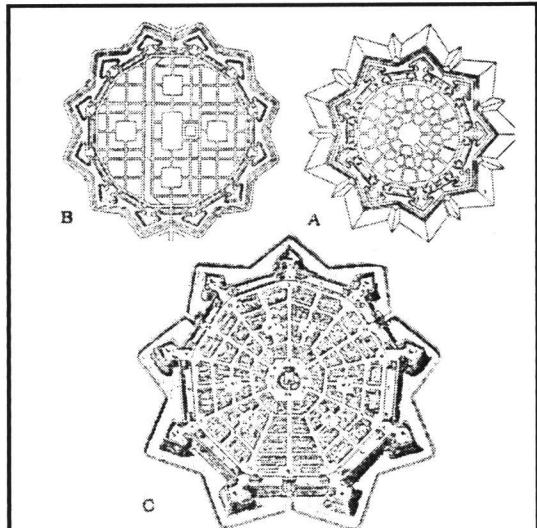
۱. تذکرات اساسی

بسیار شنیده می‌شود که در نفی تعبیر "شهر اسلامی"، و به عبارت بهتر، برای نفی و انکار صفت یا قید "اسلامیت" برای "شهر" و به طور دقیق‌تر، برای انکار تأثیر تعالیم اسلامی بر شکل‌گیری شهر می‌فرمایند: مگر "شهر مسیحی" داریم که "شهر اسلامی" داشته باشیم؟ مگر

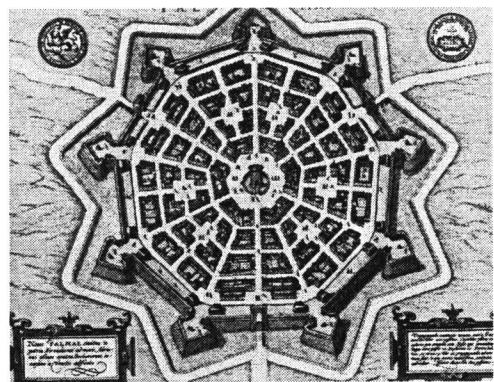
"شهر یهودی" داریم که "شهر اسلامی" داشته باشیم؟ مگر "شهر بودایی" داریم که "شهر اسلامی" داشته باشیم؟ در پاسخ همه این سؤالات می‌توان گفت: بله، داریم. برای تبیین پاسخ "بله" به سؤالات فوقالشاره به چند نکته اشاره می‌شود:

- تأثیر تفکر و اندیشه و شیوه زیست انسان بر شکل‌گیری فضا و محیط به منظور فراهم آوردن فضای مناسب برای زندگی مطلوب و دلخواه، امر محز و پذیرفته‌شده‌ای است که نیازی به تکرار و اثبات ندارد. همان‌گونه که فرق است بین ویژگی‌ها و نورگیری و مبلمان اطاقی که قرار است کلاس باشد با ویژگی‌ها و نورگیری و مبلمان اطاقی که قرار است غذاخوری باشد، فرق است بین شهری که قرار است مکان و فضای حیات انسانی باشد با شهری که می‌خواهد بر "خور و خواب و خشم و شهوت" متمرکز باشد.

- در بسیاری از کتاب‌های مربوط به تاریخ شهر و شهرنشینی، مطرح بودن و ارائه طرح‌هایی برای شهرها (و به ویژه شهرهای آرمانی) که از سوی تمدن‌ها و ملل مختلف شرقی و غربی و حتی بدويان و از جمله مسیحیان دوران قرون وسطی تهیه شده است سابقه‌ای مکرر دارد، که همه آنها مستقیم یا غیرمستقیم به تأثیر

نقشه‌های ۱: نمونه‌هایی از نقشه‌های قرون وسطایی اروپا

نقشه ۲: نقشه شهرهای قرون وسطایی (palmanova) ایتالیا

دین و اندیشه و فرهنگ و آداب و سنت و آیین‌ها بر شکل‌گیری شهر صحّه می‌گذارند

(نصر، ۱۳۹۵؛ گیدیون، ۱۳۶۵؛ موریس، ۱۳۶۸ و بنهولو، ۱۳۶۹). (تصاویر ۱ و ۲ و نقشه‌های ۱ و ۲)

اگر چه امروزه به دلیل خروج دین از زندگی اجتماعی و عمومی غربیان و گسترش نظامهای سکولار، علی‌الظاهر کسی از شهر مسیحی برای مسیحیان سخن نمی‌گوید، اما اولًا همه شهرهای مسیحی‌نشین جلوه‌های تفکر مسیحی را در خوبیش دارند و آن دسته از عقاید که جلوه جمعی دارند بر شکل‌گیری شهر اثر می‌گذارند، مثل معابد و مکان‌ها و فضاهای برپایی آیین‌های مذهبی. ضمن آن که فراموش نکنیم که شهرهای همسان همه ملل در دوران معاصر حکایت از دین همسان همه آنها (حدّاقل در زندگی عمومی و در اهداف و آرمان‌ها) دارد. یعنی اندیشه سکولار به عنوان یک روش زندگی (یا دین) در شکل‌گیری و تحولات بسیاری از شهرهای معاصر دنیاً مدرن ایفای نقش می‌نماید. به عبارت دیگر، وقتی مردمان دین خود را (از ادیان متکی به متفاوتیزیک به سکولاریسم) تغییر داده‌اند شهرهایشان هم تغییر کرده‌اند؛ و جون دین جدید "یکی" است، شهرها هم همسان شده‌اند.

تصاویر ۱ و ۲: عکس‌های هوایی شهرهای تاریخی (Mohenjodaro) در هند؛ و بیشاپور در ایران باستان

یهودیان تقریباً جز زمان حضرت موسی^ع و پیامبرانی از بنی‌اسرائیل دارای حکومت و سرزمین و جمیعتی در خور نبوده‌اند که بتوانند شهری یهودی بنا کنند. اما علی‌رغم این موضوع، اولًا مطابق باورها و آراء خودشان در دوران آن پیامبران (مثل جضرات داود و

سلیمان^ع، شهرها به صفت و ویژگی‌های یهودیت متصف بوده‌اند که امروزه نیز در پی زنده کردن آن هستند؛ و ثانیاً حتی با جمعیت کوچکشان در شهرهای مختلف دنیا شهری در دل شهر (ب‌نام گتو) برای خود به وجود می‌آورده‌اند، که ویژگی‌های خاص خود را داشته‌اند؛ همانند چینی‌ها که در بسیاری از شهرهای دنیا برای خویش شهری پدید آورده‌اند؛ به نام "China Town" (تصاویر ۳، ۴ و ۵).

- شهر از سه رکن اصلی "انسان" (مردم یا اهل شهر)، "ارتباطات" (شامل اخلاقیات و رفتارها و قوانین و عرف) و "کالبد" تشکیل شده است. بنابراین، وقتی از "شهر اسلامی" سخن به میان می‌آید، علاوه بر "کالبد شهر" که مدعّ نظر شهرسازان است، دو رکن دیگر نیز نباید فراموش شوند. ضمن آن که "کالبد شهر" نیز اولًا برای انجام فعالیت‌هایی پدید می‌آید که این فعالیت‌ها در فرهنگ‌های مختلف تفاوت‌هایی دارند؛ و بنابراین،

تصاویر ۳، ۴ و ۵: (China Town)‌ها در شهرهای سیدنی و فیلادلفیا و نیویورک

شهرهای جوامع مختلف متفاوت‌اند؛ و ثانیاً، تفکر و جهان‌بینی و فرهنگ انسان‌ها، آنان را به نوع خاصی از خلاقیت رهبری می‌کنند که حاصل آنها شهرهای متفاوت است؛ و ثالثاً، به دلیل تأثیرات متقابل سه رکن شهر بر یکدیگر، دو رکن دیگر بر "کالبد" شهر تأثیرگذار هستند.

• شهر (یا کالبد شهر) متشکل از اجزاء، و حاصل به کارگیری علوم و هنرهایی است که تمایز اجزاء (معابد و مساقن و مراکز خرید و آموزشگاهها و ادارات و دادگاهها و امثال اینها) در جوامع و در میان پیروان آیین‌ها و مکاتب فکری و اجتماعی مختلف متفاوت‌اند، و علوم و هنرهای رایج (مثل معماری و نقاشی و مجسمه‌سازی و رفتارها و تعارفات و اغذیه و لباس و فن‌آوری و مانند اینها) نیز در جوامع گوناگون تمایزهایی جدی با یکدیگر دارند. بنابراین، شهرها که مجموعه‌ای از این اجزاء و هنرها و علوم هستند به دلیل تمایز اینها، با یکدیگر متفاوت خواهند بود. ضمن آن که شهر مقیاس کلانی است که ممکن است تشابهاتی نیز بین جلوه‌ها و نسخه‌های مختلف رایج آن وجود داشته باشد؛ مثل این که همه شهرها (على‌رغم تمایزاتشان) "شهر" نامیده می‌شوند؛ همه طبیعت (کوه و جنگل و دریا) "طبیعت" (یا منظره طبیعی) نامیده می‌شود؛ همه بهارها (که حتماً با هم تفاوت دارند) "بهار" نامیده می‌شوند؛ و ...

اگر به امکان اتصاف موضوعاتی همچون غذا، لباس، موسیقی، آیین، نام، خیابان، معماری و شهر به یک تفکر و دین و اجتماع توجه کنیم، مشاهده می‌شود که هر چقدر که موضوعات ساده‌تر و بسیط‌تر و خالص‌تر باشند امکان خاص بودنشان، و به عبارت دیگر، امکان تمایزشان در دو یا چند دین و تفکر و فرهنگ متفاوت بیشتر خواهد بود. بالعکس، هر چقدر که موضوع پیچیده‌تر و مرکب از اجزاء بیشتری بوده و عوامل برون‌دینی (مثلًا شرایط طبیعی و سرزمینی و فن‌آوری در دسترس) در ایجاد آن دخالت بیشتری داشته باشند، در فرهنگ‌ها و ادیان مختلف تشابهات بیشتری با یکدیگر دارند. برای نمونه آیین‌ها، نام‌ها، لباس، موسیقی، معماری و بسیاری از هنرهای رایج در جوامع مختلف رنگ و بوی غلیظتری از تفکر پدیدآورنده خویش را به نمایش می‌گذارند؛ اماً موضوعی همچون شهرها، اگر چه در جوامع مختلف شباهت‌هایی با یکدیگر دارند ولی به دلیل آن که مجموعه همان

آثار بسیط و ساده و خالص هستند،^۱ به هر حال تمایزاتی جدی با یکدیگر دارند. در عین حال فراموش نکنیم که در بسیاری از موارد، برخی از مردمان با داشتن آراء و عقایدی خاص، به شیوهٔ دیگری جز آنچه که باورهایشان اقتضا می‌کنند زندگی می‌کنند؛ مثل این که مسلمانی در برخی از زمینه‌ها به شیوهٔ نامسلمانان زندگی کند. این موضوع به ویژه در قلمرو موضوعات مستحب و مکروه شدت بیشتری دارد.

موضوع بعدی که توجه به آن ضرورت دارد این است که غالب مطالعات مربوط به "شهر اسلامی"، "شهرهای تاریخی"، "شهرهای دوره اسلامی" یا "شهرهای مسلمان نشین" را به عنوان "شهر اسلامی" معرفی نموده و ویژگی‌های آنها را ملاک مطالعات خویش قرار داده‌اند. از نظر این نوشتار این نوع برخورد با "یک شرط اساسی" می‌تواند بلاشكال باشد؛ و آن شرط، عدم اعلام قطعی این شهرها به عنوان الگو و مصدق بی‌زمان و بی‌مکان شهر اسلامی است. به بیان دیگر، هر یک از این شهرها را می‌توان تجلی یا جلوه‌ای از "شهر آرمانی اسلام" دانست که بنا به مقتضیات زمان و شرایط محیطی و امکانات در دسترس و تفسیر و فهم خاص از آموزه‌های دینی پدید آمده است. به همین دلیل است که همه شهرهای دوره اسلامی علی‌رغم تشابهاتشان، تمایزاتی نیز با یکدیگر دارند که این تمایزات متأثر از ارزش‌های فرهنگی، شرایط محیطی، فن‌آوری و امکانات در دسترس و فهم مردمان از آموزه‌های اسلامی بوده است.

۲. انگیزه نگارش کتاب

موضوعات عدیده‌ای که انگیزه نگارش مکتوب حاضر شده‌اند، به نوبه خود از موضوعاتی هستند که مجموعه آنها، هم جامعه را به شناخت فضای مطلوب زندگی خویش قادر می‌کند، هم او را در پدید آوردن محیط مطلوب زندگی یاری می‌نماید، و هم این که می‌تواند به شناخت جامعه و مبانی فکری و فرهنگی اش منجر شود. با عنایت به این که به تناسب باورها و فرهنگ هر جامعه، شهر و عناصر و اجزاء آن ویژگی‌های خاصی را دارا خواهد شد که آنها

۱- برای مطالعه در این زمینه و مشاهده برخی مصادیق، ر.ک: نقی‌زاده، ۱۳۹۳ ب.

را از مشابهشان در جوامع دیگر متمایز می‌کند، در این مجال، بر آنیم تا ویژگی‌های این موضوعات را در جامعه اسلامی مورد بررسی و شناخت و معرفی قرار دهیم.

در هر تمدن و هر جامعه‌ای، هر شهر مناسب به آن تمدن و جامعه، می‌باید از نظر هدف و تاریخ و هویت و سیما و شکل و فرهنگ، تداوم خاصی متناسب با ویژگی‌های فکری و فرهنگی آن تمدن یا جامعه را داشته باشد. این تداوم وحدتی بین فضاهای عمومی و خصوصی ایجاد می‌کند. سلسله‌مراتب و تداوم انتقال منظم در جایگزینی این فضاهای نقش مؤثری دارد به طوری که با بررسی مشخصات یک خانه، یک مکان عبادی، فضایی برای آموزش، مکان تفریحی و امثال‌هم طی یک چهارچوب فردی و اجتماعی بتوان هویت یک شهر و آن جامعه و تمدن را تشخیص داد.

فضاهای با اهمیت در شهر که در تشكیل بافت و سیمای شهرها و سازمان فضایی آنها مؤثرند عبارتند از: مراکز دینی (معابد)، خانه‌ها (مساکن)، دسترسی‌ها، مراکز کار و تجارت، مراکز علمی و آموزشی، مراکز اداری و مدیریتی و عمارت‌های عام‌المنفعه که هماهنگی هر یک با اهداف اجتماعی می‌تواند عملکرد مطلوب را ایجاد نماید. از طرف دیگر، ارتباط و هماهنگی این فضاهای با یکدیگر و با کل شهر از خصوصیات ضروری بارزی است که در بحث‌های آتی به آن اشاره خواهد شد. دیدگاه اسلام در رابطه با هر یک از فضاهای و عناصر شهری، به حیاتی سالم و انسانی در جهت استفاده از نعمت‌های الهی منجر می‌شود. با ذکر این نکته که نسبت به عمران و آبادی صرف، حیات ابدی انسان شایسته‌تر است؛ و عمران و آبادی زمین باید در خدمت حیات معقول انسان باشد.

معرفی اصلی‌ترین عناصر و فضاهای عملکردی‌های با اهمیت شهری، و تبیین و بررسی ویژگی‌های هر یک از آنها هدف اصلی کتاب است که در این فرصت و در فصول مختلف آن به اجمال مورد اشاره قرار می‌گیرند.

۳. زمینه‌ها، عناصر و اجزاء و فضاهای شهر

مقصود از عناصر و اجزاء شهرها در این مجال، آن دسته از عناصر و اجزاء شهر هستند که برای زندگی انسان (اعم از زندگی جمعی و فردی) ضرورت دارند و مجموعه آنها شهر را

تشکیل می‌دهد. در شهر منتب به اسلام، این عناصر و اجزاء، عناصر و اجزایی هستند که یا تعالیم اسلامی در باره آنها نظراتی ارائه کرده، و شیوه زیست توصیه شده اسلامی، زمینه و عامل تغییراتی در آنها بوده است، و یا این که این تغییرات الزاماً تغییرات کالبدی نبوده و شامل دگرگونی‌های ذهنی و عملکردی و رفتاری مردم نیز بوده است. نمونه‌های دیگر این که شبکه معابر، شکل و سیمای مغازه‌های بازار، آب‌انبارها، قنوات و حتی خانه‌ها احتمالاً تا مدت‌های مديدة، تغییر کالبدی یا تغییر سازمان فضایی را به صورت اساسی تجربه نکردند؛ اما در عین حال، با تغییر تفکر انسان‌ها و رفتارها و تعاملات آنها با یکدیگر، تحولات و دگرگونی‌های مفهومی و ادراکی در آنها را سبب شده بود. برای مثال، ورود مسئله وقف، تغییر نوع تجارت و حرمت برخی از معاملات، ظهور تعاریف جدید از روابط بین اعضاء خانواده و دوستان، نیاز به سلسله‌مراتب فضایی متفاوت، تغییرات بافت انسانی و اجتماعی محلات و بسیاری از تحولات دیگر که نتیجه انتخاب شیوه زیست اسلامی بود، زمینه‌ساز تغییرات مفهومی و به تدریج ظهور دگرگونی‌های کالبدی در عناصر و اجزاء شهری شدند که به تناسب به برخی از آنها اشاره خواهد شد.

اگر چه برشمردن و فهرست کردن موضوعات مربوط به شهر و عناصر و اجزاء شهر فهرستی طولانی خواهد بود، اما در این مختصر سعی بر دسته‌بندی آنها شده است، تا اولاً، فهرست مورد نظر به حدّ اقل برسد؛ و ثانیاً، امکان استفاده از آنها با تغییرات اجزاء و عناصر و فعالیت‌های شهر فراهم باشد. اهم عناصر مورد مطالعه که هر کدام در فصلی از کتاب مورد بررسی قرار خواهند گرفت عبارتند از:

۱. محیط زیست و طبیعت
۲. شهر
۳. محله
۴. اماکن دینی
۵. مسجد
۶. مسکن
۷. شبکه دسترسی و حرکت

۸. فضای کار (تجارت، صنعت، خدمات)
۹. عناصر و فضاهای آموزشی
۱۰. فضاهای گذران اوقات فراغت: تفریح و ورزش
۱۱. عناصر عمومی و عام‌المنفعه
۱۲. مصالح، فرمها و اجرا
۱۳. فضاهای شهری و عمومی
۱۴. نظام مدیریتی شهر

۴. موضوعات مطالعه در باره هر فضا و عنصر شهر

برای شناخت کامل عناصر و فضاهای شهر، مجموعه‌ای از عوامل و موضوعات قابل طرح هستند، که تهیّه فهرست عناوین مناسبی که پرداختن به همه این عوامل و موضوعات را ممکن کند، یک ضرورت است؛ اهم این عناوین، که در باره هر عنصر و فضای شهر باید مورد بررسی قرار گیرند، عبارتند از: عملکرد، ویژگی‌های کالبدی، اصول طراحی، مصادیق تاریخی، نیاز امروز و پیشنهاداتی برای آینده. توجه به این موضوعات به ویژه وقتی که شهرهای تاریخی، بالاخص که از تمدنی با فرهنگ غنی مورد مطالعه قرار گیرند، اهمیت مضاعفی می‌یابند.

على‌ایحال، با عنایت به این که در این مجال، بررسی و شناخت کلیاتی در مورد شهرهای اسلامی (یا تلفیقی از شهر آرمانی اسلام، آن گونه که از نصوص و متون برمی‌آید، با شهرهای دوره اسلامی) مدد نظر است، ضمن بازناسی عناصر و فضاهای و عملکردهای عام شهرها، موضوعات مورد نظر، برای هر یک از عملکردها و عناصر اصلی شهر تحت عناوین زیر مورد بررسی قرار خواهند گرفت:

- ۱- ویژگی‌های هر عنصر یا موضوع در متون اصیل اسلامی
- ۲- جایگاه هر عنصر یا موضوع در شهرهای دوره اسلامی
- ۳- ویژگی‌های کالبدی عناصر یا موضوعات در شهرهای دوره اسلامی
- ۴- مصادیق بارز تاریخی عناصر یا موضوعات
- ۵- تحولات عناصر یا موضوعات در طی تاریخ

- ۶- شرایط و نیاز امروز به عناصر یا موضوعات
- ۷- برخی پیشنهادات

ما بدان مقصد عالی نتوانیم رسید
هم مگر پیش نهاد، لطف شما گامی چند
(حافظ)